

IIIT кыскача китептер сериясы окурмандарга түп нусканын негизги мазмуну жөнүндө түшүнүгүн берүү үчүн институттун негизги публикацияларын кыска формага келтирилген баалуу коллекциясы болуп саналат.

Башкаларды исламга чакыруу ишине аябагандай берилген Мухаммад аль-Газали (1917-1996) мусулмандардын исламды бул дүйнөгө мыкты, далилдүү чагылдырып көрсөтүүгө жөн-дөмсүздүктөрүн эле айтып тим болбостон, алардын Курандын рухий принциптерине жана Мухаммед пайгамбар орноткон эң бийик стандарттарга кылган чыккынчылыктарын да катуу сынга алган.

Бул эмгекте аль-Газалинин исламга чакыргандарды (duat) сыңдоосу жана ошол исламга чакырган жумушту кылган (dawah) өзүнүн практикасы анализделет. Ошондой эле анын методологиясы, анын көз карашындагы сунуш кылынган чечимдер жана юридикалык жооптор каралат. Изилдөөнүн башкы элементтери аль-Газалинин оюнун эволюциясы жана ага таасир эткен адамдар менен факторлору. Аль-Газалинин орчундуу салымысыз дават (dawah) жөнүндө дискурс жана исламдык реформанын абалы кандай болмогун түшүнүү кыйын. Билим алуунун маанилүүлүгүнө, коомдун эркин болушуна басым жасап, жардылар үчүн татыктуу жашоо деңгээли, адеп-ахлактык сапаттардын артык болушу үчүн чакырыктары, өзүнүн жеке мээримдүү, жалындаган тарбиячылык ролу аль-Газалинин репутациясын кийинки муундар үчүн жыйырманчы кылымдагы эң көрүнүктүү мусулмандык интеллектуалдык ойчулдар жана реформаторлордун бири катары сактап калды. Анын мурасы дайыма кызмат кыла берет.

Ислам Ойлору Эл аралык Институту (IIIT)

978-1-56564-692-6

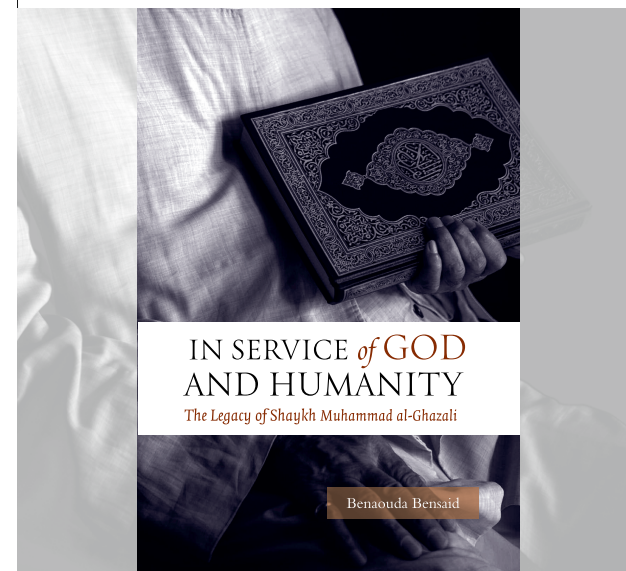
БЕНАУДА БЕНСАИД

КУДАЙГА ЖАНА АДАМЗАТЫНА КЫЗМАТ КЫЛУУ

Шейх Мухаммед аль-Газалинин мурасы

In Service of God and Humanity

The Legacy of Shaykh Muhammad al-Ghazali

(IIIT) «Кыскача сунушталган китептер» сериясы

БЕНАУДА БЕНСАИД

КУДАЙГА ЖАНА АДАМЗАТЫНА КЫЗМАТ КЫЛУУ

Шейх Мухаммед аль-Газалинин мурасы

Ванда Краузе тарабынан кыскартылган.

Ислам Ойлору Эл аралык Институту (ИИТ)

Бишкек - 2020

УДК
ББК

Китептин демоөрчүсү:
Ислам Ойлору Эл аралык Институту
Херндон, Вирджиния, АКШ
Билим Интеграция Институту
Грузия, Тбилиси

Китепти англисчеден кыргызчага которгон **Жумаш кызы Элмира**
Китептин редактору **Беделбек кызы Вера**

Автору Бенауда Бенсаид
Кудайга жана адамзатына кызмат кылуу/ Которгон.: **Жумаш кызы Элмира**
– Б.: 2020. - 33-б.

Бул китеп жалпы окурмандарга, Ислам динине кызыккандарга, Ислам динин изилдегендерге өтө пайдалуу. Бул китептин өзгөчөлүгү – исламга болгон жаңы көз карашты сунуштайт. Мусулмандарды калыптанып калган эски көрүнүштөрдөн арылтып, чыныгы ийгиликке жеткире турган жолдору чагылдырылат.

Китеп «Ихсан Хайрия» коомдук фонду тарабынан бастырылган

КЫРГЫЗСТАН МУСУЛМАНДАРЫНЫН ДИН БАШКАРМАСЫ
Бул китеп Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармасы тарабынан
тастыкталат. №

In Service of God And Humanity:
The Legacy of Shayky Muhammad al-Ghazali (Kyrgyz)
Benaouda Bensaid
IIIT Books-In-Brief Series

Кудайга жана адамзатына кызмат кылуу
Бенауда Бенсаид
(IIIT) «Кыскача сунушталган китептер» сериясы

© Ислам Ойлору Эл аралык Институту (IIIT)

The international Institute of Islamic Thought (IIIT)
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

IIIT London Office
P.O. Box 126
Richmond, Surrey
TW9 2UD, UK
www.iiituk.com

Б

УДК
ББК
© Бенауда Бенсаид, 2020

Ислам Ойлору Эл аралык Институтунун (IIIT) китептеринин кыскача жыйнактарынын сериясы Институттун негизги жарыяланган эмгектеринин түп нускасынын негизги мазмуну жөнүндө окурмандарга жалпы түшүнүк берүү үчүн кыскача формада иштелип чыккан баалуу жыйындысы болуп саналат. Окуганга ыңгайлуу, убакытты үнөмдөгөн кыска форматта чыгарылат. Бул конспекттер чоңураак, ири публикациялардын жакындан кылдат изилдеген обзорлору болуп, окурмандарды түп нуканы андан ары тереңдеп изилдөөсүнө түрткү болот деп үмүттөнөбүз.

«Кудайга жана адамзатына кызмат кылуу» – Шейх Мухаммед аль-Газалинин даават үлгүсүнө арналган мурасы. Эмгек Шейх аль-Газалинин өмүр таржымалы, билими, кесиби, коомго кошкон кесиптик, интеллектуалдык салымы жана адамдык сапаттарына арналат. Жана да бул эмгекте аль-Газалинин философияны, исламдын негиздерин жана өсүшүн терең түшүнгөн илимпоз катары динди анализдөөдө колдонгон ыкмалары жана заманбап даават түшүнүгүнө кылган мамилеси жөнүндө сөз болот. Аль-Газали адам баласынын Кудайга болгон ишенимге муктаж жана мусулмандардын диний ой жүгүртүүсүн эң негизги жана тажрыйбалуу ыкманы талап кылган маселе деп эсептейт. Андыктан, изилдөөдө аль-Газалинин даават түшүнүгүнө берген концептуалдык алкагы жана мүнөздөмөсү, Куранда сүрөттөлгөн Пайгамбардын дааваты, адам баласынын түбаса табияты (фитрах) жана дааваттын универсалдуулугу каралат. Ошондой эле аль-Газалинин коомго жана маданиятка берилген Жаратуучунун сыйлыктары жана алардын өсүүсүнө таасир берүүчү социалдык-экономикалык жана саясий факторлор анализденет. Аль-Газалинин дуатка (исламды түшүнүүгө чакыргандар) жана анын жүзөгө ашырылышына берген сын-пикирлери изилденет. Ушуну менен катар эле автор аль-Газалинин даават, анын артыкчылыгы, фикх аль-даават (даават менен байланышкан укуктук методология) сыяктуу маселелерди изилдөөдө колдонгон ыкмасын анализдейт. Бүгүнкү күндө да заманбап окумуштуулар үчүн аль-Газалинин идеялары кызыкчылык туудурбай койбойт.

Кудай менен адамзатына кызмат кылуу – шейх Мухаммед аль-Газалинин мурасы аттуу Бенауда Бенсейддин түп нускасынын кыскартылып чыгарылышы.

Киришүү

Дааватты изилдөөчү заманбап тармактар ар кимдин ой жүгүртүүсүнө ылайык келген тарыхый чөйрөсү, негизги шарттар жана методологиялар, *таблиг жамаат*, *жамаат-аль-ислами* же *ахль-аль-хадис* сыяктуу анын буга чейинки үлгүлөрүнө басым жасашат. Жалпы негизги принциптердин ишке ашуусуна дааваттын кошкон салымына карабастан, исламды түшүнүүнүн таасирдүү өнүгүшү үчүн үлгүлөрдү иштеп чыгууда, диний нормалар менен замандын татаал көйгөйлөрүн синтездөөдө талкуулоолор уланууда. Исламдын баштапкы пайдубалына доо кетирбей, замандын талабына жооп берүү үчүн, исламдагы даават теориясын ар тараптуу түшүнүп гана тим болбостон, мусулмандардын социо-маданий контекстте дааватты туура колдоно билүүсүн жана дааваттын заманбап ыкмаларын иргөө да зарыл. Бул маселени чечүүдө маркум илимпоз аль-Газали жаңы перспективаларды калтырып кеткен. Ал өз өмүрүндө алтымышка жакын китеп жазган, алардын көбү даават маселесине арналган.

Аль-Газалинин даават маселесин кеңири талкуулагандыгы анын ой жүгүртүүсүн жана тажрыйбасын көрсөтүп турат. Бул анын Египеттеги алган тажрыйбасы (1937-1953), азхариялык академиялык билими, ал ээлеген башкаруу кызматтары (1971-1981), көптөгөн исламдык жана кайрымдуулук уюмдарда активдүү мүчө болуусу жана анын жеке саякатынан алган тажрыйбасынын жемиши болуп саналат. Ал 1922-жылдагы Осмон империясынын жана башка көптөгөн исламдык мамлекеттердин кулашына күбө болгон. Андыктан анын ой жүгүртүүсү ар кандай саясий доорлорго таандык социалдык-тарыхый тажрыйбанын кеңири алкагын камтыйт жана ошол учурдун аймактык жана дүйнөлүк окуяларын чагылдырат. Анын адабий чыгармаларында дааватты ишке ашырууда бекем негизди орнотуучу заманбап исламдык пикирлердин, мусулман коомунун жана маданиятынын анализи басымдуулук кылат.

Бул эмгек ич ара байланышкан суроолорду изилдөөгө багытталган. Менин жооп бергим келген негизги суроо: аль-Газали заманбап ислам үчүн дааваттын кандай үлгүсүн калтырып кеткен? Бул суроого жооп издеп жатып адам баласынын табияты (фитрах) жана дааваттын байланышын аль-Газали кандай түшүнгөн? Социалдык-маданий окуяларга даават кандай таасир берет? Дааватты бекемдөөдө диний плюрализм жана эркиндик кандай мааниге ээ деген сыяктуу башка суроолорго да токтолуп өтөм. Өнүгүү процессине дааваттын үлгүлөрү кандай таасир берет ушуну менен байланышкан даават жана дүйнө, даават жана универсалдуулук маселелерин талкуулайбыз. Аль-Газалинин пикирлеринин келип чыгыш факторлору жана анын интеллектуалдык түзүмүн түшүнүүгө аракет кылам.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

Мухаммад аль-Газалинин өмүр таржымалы жана билими: Ислам реформалары (1917-1996)

Анын пикирлеринин түзүмүн түшүнүүдө аль-Газалинин балалыгын, педагогикалык башатын жана жеке сапаттарын кылдаттык менен карап чыгуу зарыл. Ага башкалардын эмгектери анын пикирлерине кандай таасир бергендигин жана анын топтон обочолонууга кандай аракет жумшагандыгын сөз кылабыз. Бөлүмдө аль-Газалинин ислам илимине кошкон салымынан тартып анын кесиптик жана интеллектуалдык саякатына чейин сөз болот.

Аль-Газалинин балалыгы жана билими

Мухаммед аль-Газали ас-Сакка 1917-жылы 22-сентябрда Бухайра өрөөнүндөгү (Түндүк Египет) Никль-йен-аль-Инаб кыштагында жарык дүйнөгө келген. Анын атасы, Ахмад ас-Сакка аль-Газалинин келечегинен көптү үмүттөнгөн диндар адам болгон. Окумуштуулардын башкача далилдерине карабастан, аль-Газалинин ысымы улуу окумуштуу Абыда аль-Газинин (б.з. 1058-1111-жж.) урматына коюлган. Атасы үйлөнө элек кезинде Абу Хамид аль-Газали анын түшүнө кирип, баласынын атын анын атынан коюуну суранып, аян бергендигин айтат.

Ал учурда аль-Газалинин аты айрымдар ойлогондой ага анчалык таасир бербесе да, анын калыптануусуна төрөлгөн жеринин таасири зор. Аль-Газали диний сезимдер күнүмдүк жашоого сиңген, диний иш-аракеттер коомдо күнүмдүк кайталай турган адатка айланып калган Никл-йен-аль-Инаб деген жерде өсүп чоңойгон. Аль-Газалинин айтымында, анын динге болгон кызыгуусун ал жашаган коомдун Куран жаттоого болгон дилгирлиги, ислам илимин алгандарды баалап, алардан аалым чыгаарына болгон үмүттөрүн ойготкон. Аль-Газалинин туулуп-өскөн жери тууралуу эскерүүлөрү анын адам болуп калыптануусуна кандайдыр бир деңгээлде өз таасирин тийгизген деп ишенимдүү айта алабыз. Аль-Газалинин айылы жөнүндө өзөктүү эскерүүлөрүнүн бири баскынчыларга каршы көтөрүлүш (1919) менен байланышкан. Айыл жашоочулары көтөрүлгөндө бардык телефон байланыштарын үзүп, керек болсо аскердик

кызмат кылуудан баш тарткан карапайым дыйканды өлтүрүүгө чейин баргандыгын эскерет.

Аль-Газали жарык дүйнөгө келген учурдагы экономикалык кырдаалды өтө эле катаал деп атоого болот. Ал орус башкаруучулары тарабынан көрсөтүлгөн куугунтуктоо, массалык жазалоолорго дуушар болгон айылда чоңойгон. Ал учурда жер ээлери тарабынан көрсөтүлгөн акыйкатсыздык, кул ээлөөчүлүк, өз эмгектери үчүн арзыбаган акы алган карапайым дыйкандарга көрсөтүлгөн кысымдар күч алып турган. Мындай акыйкатсыздык египеттик коомдо бай-кедей деп бөлүнгөн социалдык катмарларды пайда кылгандыгы, айрым адамдар эгин эгип, күкүм жеп, пахта эгип, жыртык кийим кийип, бийик-бийик имараттарды куруп, алачыкта жашагандыгы таң калтырбайт. Мындай шарттар аль-Газалинин кул ээлөөчүлүктүн курмандыктарына жана бүтүндөй эле калкка жасалган мамилеге тынчсыздануусуна түрткү болгон.

1914-жылдары кичи жеке менчик ээлери жалпы жер ээлеринин 90 гана пайызын түзгөн жана алар жердин төрттөн бир бөлүгүнө гана ээ боло алышкан. Ал эми чоң үлүш ээлери Египет коомунда жогорку түзүмдү ээлеп жана алардын кызыкчылыгы биринчи орунда турган. 1966-жылы калктын жыштыгы бир километр чарчы аянтка 845 адамга чейин жеткен. Эркектер менен аялдардын мындай көбөйүүсү аз камсыз болгон калкка өнүгүп, өсүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес.

Айыл-чарба өндүрүмдөрү өтө эле кымбат болгон. Карапайым дыйкандар жан кейиткен оорудан, жакырчылыктан жана ачарчылыктан жабыр тартышкан. Мындай социалдык-экономикалык шарт аль-Газалиге да терең таасир берген жана жыйынтыгында мындай жакырчылык, оору жана ачарчылык сыяктуу катаал кырдаалда дин өнүкпөйт деген бүтүмгө келген. Мындай катаал жашоо шарты анын диний өнүгүү менен айлана-чөйрөнүн ортосундагы байланыш, экономика менен дааваттын жакшыруусу сыяктуу маселелердин тегерегинде ой жүгүртүүсүнө түрткү болгон.

Аль-Газалинин билим алуусу куттабдан тартып Александр диний институту жана аль-Азхар университетине чейинки ар кандай шартты басып өткөн. Ал беш жашында өз жериндеги

куттабга Куран жаттоо үчүн кирген. Куттаб ал жерде окуган окуучуларга Куранды жатка үйрөнүп, анын сөздөрүнүн күчүн жана маанисин түшүнө билгенге жакшы жол ачкан. Кудайдын сөзүн жатка билип, аны көркөм айтып жана ар күнү кайталап туруу үчүн гана керек болгон окуу жана жазуу көндүмдөрү экинчи орунда турган.

1927-жылы 10 жашында аль-Газали Александр диний институтуна кирген жана ал жакта тогуз жыл үзгүлтүксүз билим алган. Ал жакта сабактар диний илимдерди да, светтик илимдерди да камтыган. Ошол учурда аль-Газалиге атасынын китеп дүкөнү чоң көмөкчү болгон. Атасы анын окууга болгон дилгирлигин колдогон, бирок, тилекке каршы, аль-Газалинин диний китептерге караганда чет элдик чыгармаларга болгон кызыгуусу аны капаланткан. Аль-Газалинин бул багытка кызыгуусунун бирден-бир себеби мындай китептерди окууда кандайдыр бир хадисти кылдат текшерип чыгуу же акылга сыйбаган уламыштарга убакыт коротуу талап кылынган эмес.

1937-жылы аль-Газали аль-Азхар университетинин дин таануу факультетине тапшырган. Төрт жылдык окуудан соң ал лицензиат даражасын жана эки жылдан кийин дин илимдеринин магистри даражасын алган. Факультетте окуп жүргөн кезинде ал аль-Атаба аль-Каха мечитинде имам болуп эмгектенген. Бул жакта билим алуу учурунда аль-Газалиге Абд аль-Азим аль-Заркани, Ибрагим Гарбави жана Абд аль-Азиз Билал сыяктуу окутуучулар таасир берип турган.

Аль-Газали заманбап ислам реформасын курууда билим берүү системасын жакшыртуу керектиги өтө маанилүү экендигин баса белгилеп, өзүнүн баштапкы билим алган шарттарын көп эскерээр эле. Билим берүү тармагындагы диний билим берүү жана даават, натыйжалуу билим берүү жана диний өнүгүүлөр сыяктуу маселелердин маанилүүлүгүн көрсөтүп берүүдө өзүнүн билим алуу тажрыйбасын көп мисал кылган. Аль-Газали коомдо колдонулган диний адабияттар, алардын ичинде аль-Азхардан басылып чыккан адабияттар да мазмуну жана стили жагынан жакыр экендигине жана мусулмандар маданиятына чоң жетишсиздик жаратаарына бекем ишенген. Аль-Газалинин айтымында, куттаб балдарга өздөрүнүн эмоционалдык көйгөйлөрүн ичке катып, аларды активдүүлүккө жана жайда-

рылыкка үйрөткөн. Мындан сырткары аль-Газали билим берүү балдардан чыдамкайлыкты, толеранттуулукту, ташбоордугу жок катаалдыкты талап кылгандыктан, «чыбык» колдонуу алар үчүн зыяндуу деп эсептеген. Анын айтымында, окуучулар өз алдыларына канчалык жакшы ниеттерди койбосун, айрым куттабдар натыйжалуу үлгүлөрдүн ордуна «жаздырып алуучуларды» уядан учуруп турган. Бирок мындай ыкма («жаздырып алуучуларды» уядан учуруу) ыңгайсыз экендигине карабастан, аль-Газали Куранды жеткирүүнүн салттык ыкмасын колдоочулардан болуп кала берди.

Бирок аль-Газалинин учурундагы диний билим берүү эң төмөнкү даражага чейин түшүп кеткен жана аль-Газали мындай система исламга кызмат кыла албайт жана компетенттүү окуучуларды өзүнө тарта албайт деп эсептеген. Ал диний билим берүүнүн төмөндөгүдөй үч көйгөйүн белгилеген: а) диний окумуштууларда интеллектуалдык жана эмоционалдык түзүмдүн жоктугу; б) тиешелүү билимге ээ болбой туруп эрте академиялык адистештирүү; в) эски маселелерге ашыкча көңүл бөлүү жана исламдын негиздерин жакшы түшүнбөө.

Аль-Газалинин диний билим берүүнүн аянычтуу абалга келип жеткендигин сынга алуусу аны башка заманбап илимдер аркылуу өнүктүрүүгө болгон дилгирлигин көрсөтөт. Анын ою боюнча ислам таануу адистигинин бүтүрүүчүлөрү салттык билим алуу менен гана чектелбестен, заманбап илимди да түшүнүүсү маанилүү. Бул исламга киришүүдө заманбап келечектүүлүктү камсыздоо менен катар эле илимий прогресс аркылуу дааватты да алдыга сүрөйт. Көрүнүп тургандай, билим берүү коомдун жашоо шартынын жакшыруусу, ислам баалуулуктарын түшүнүүдө адамдарга көмөк көрсөтүү, реформага ылайык келген деңгээлде коомдун социалдык абалын чыңдоо менен бааланат.

Аль-Газалини инсан катары изилдөө

Аль-Газалинин канчалык деңгээлде таасирдүү адам экендигин изилдеп жатып, анын адамдык касиетин көркүнө чыгарып турган ишенимдүүлүк, акыйкаттык, жөнөкөйлүк жана кул ээлөөчүлүккө каршы тайманбай күрөшкөн сапаттары деп эсептейм. Аль-Газали адам баласынын өнүгүүсү үчүн камкор мамилени зарыл деп санап, адепсиздикти, ачууланууну, кайды-

герликти жана ташбоордукту жек көргөн. Анын сабырдуулукту өтө бийик баалаганына карабастан, айрым учурда, өзгөчө маанисиз талаш-тартыштарды жараткан, маданиятсыз, наадан адамдарды көргөндө өзүн колго ала албай калат эле.

Аль-Газали акыл-эстин эркине баш ийбеген бардык адамгерчиликсиз иш-аракеттерден алыс болууга аракет кылган. Дал ушул эркиндикке болгон ишеним анын диний формалдуулуктарды жана көптөгөн диний жана социо-маданий көрүнүштөрдү сынга алуусуна себеп болгон. Ал адам баласынын акыл-эсин диндин өзөктүү негизи деп санаган, себеби акыл-эс бардык таразда басымдуулук кылат жана акыл-эс аркылуу гана Кудайды таанып-билүүгө, чындыкты айырмалоого жана адам баласынын бул жашоодогу өз жоопкерчиликтерин түшүнүүгө болоорун айткан. Бул жерде анын интеллектуалдык эркиндиги мусулмандардын жашоосу, ишеним, юриспруденция жана тарых сыяктуу диний дисциплиналарга сын көз караш менен кароого жеткирген.

Анын интеллектуалдык саякаты, мейли куттабда болсун, мейли аль-Азхарда болсун, анын салттык диний педагогикага терс көз караш менен кароосун четке кага албайт. Бирок мындай нааразычылыкка Осмон халифатынын кулашы, мусулмандар дүйнөсүн чет элдиктердин бийлеп алышы, Палестинаны басып алуу жана мусулмандар менен алаканы үзүү сыяктуу орчундуу окуялар да себеп болгон. Ал тарыхтан алынган сабактарындагы ыза менен ташбоордук, мусулмандардын жолунун болбогондугун сүрөттөөдө колдонулган каардуулук үчүн өз окурмандарынан чын дилинен кечирим сураган. Буга кошумча, аль-Газалинин айрым билдирүүлөрүнөн басмырлануу менен үмүтсүздүктү кезиктире алабыз. Анын мындай эмоционалдык чектен чыгуусуна мусулман дүйнөсүн башка улуттардын шарттары менен салыштыруудан жана мусулмандарга жасалган басмырлоо жана алардын башына келген кайгы себеп болгон. Мусулмандардын социо-маданий турмушуна карата жасалган мындай катаал мамиле анын ушундай терс көз караштарды чагылдыруусуна түрткү болгон.

Аль-Газали жана «мусулман боордоштор»

Аль-Газали Александр диний институтунда билим алып жүргөн кезинде эле өзүнүн жазуучулук талантын көнүктүрүп,

Адиб аль-Даават (даават жазуучусу) деген даражага чейин жете алган жана анын басылмалары анын интеллектуалдык компетенттүүлүгү жана адабий чеберчилиги менен айырмаланып турган. Аль-Газали уюмдун активдүү мүчөсү болуу менен катар дотация министрлигинде официалдуу илимпоз болуп эмгектенген. Аль-Газали өз эмгектеринде аль-Баннаны алгачкы мугалими жана устаты катары көп эскерген.

1948-жылы Аль-Баннаны өлтүрүп кетишкен соң уюмда көптөгөн көйгөйлөр жаралган. Аль-Газали менен уюмдун жаңы дайындалган жетекчиси Хусейн Худайбиянын (1891-1973) ортосунда келип чыккан пикир келишпестиктин натыйжасында аль-Газали уюмдан четтетилген жана ар кандай жалаа жабууларга дуушар болгон. Аль-Газалинин уюмдан четтетилүүсүнүн себеби уюмдун Джамаль Абд аль-Насирдин башкаруусуна каршы өз ара мамилени токтотууну талкуулоо болгон. Чындыгында аль-Газали менен «мусулман боордоштордун» ортосундагы пикир келишпестик мурда эле башталган. Эгерде аль-Газали уюмдун саясий тиешелүүлүгүн колдоого алганында, анын сапары башкача уланаар эле. Анын исламдык кыймыл-аракеттердин түзүмүнөн четтетилиши ага даават маселесин иликтөөдө көз карандысыздыкты жана эркиндикти түзүп берген.

Аль-Газалинин ой жүгүртүү мектеби жана анын ислам илимине кошкон салымы

Аль-Газалинин ой жүгүртүүсү анын эмгек жолунун бардык баскычтарында өсүп-өнүгүп турган. «Дустур аль-видах аль-Тахавия» (маданий биримдиктин конституциясы) деп аталган эмгеги, анын ичинде «мусулман боордошторду» тынчсыздандырган «Аль-Баннанын 20 принциби» аттуу макаласы анын жалпы дин тармагынан көз карандысыздыгын көрсөтүп турат. Аль-Газали заманбап реформа түзүүнү ишке ашыруу үчүн зарыл деп санаган он жаңы принципти иштеп чыккан: 1) аялдар жана эркектер – өнөктөштөр; 2) үй-бүлө коомдун адеп-ахлактык жана социалдык пайдубалы, келечек муунду тарбиялоонун табигый борбору; 3) адамдардын адеп-ахлактык жана экономикалык укуктары корголушу керек жана кепилдик берилиши керек; 4) башкаруучулар, мейли падыша болсун, мейли президент болсун, өз элинин атынан иш алып барган агенттер; 5) ич ара кеңешүү башкаруунун негизин түзөт; ар бир улут өздөрүнүн

кызыкчылыктарын коргой турган ыкманы тандоолору керек; 6) жеке менчиктердин укугу жана шарттары коргоого алынуусу керек; 7) мусулман мамлекеттер даават жоопкерчилигин өз мойнуна алуусу шарт; 8) диндердин ар түрдүүлүгү касташууга жана согушка алып келбеши керек; 9) мусулмандардын эл аралык коомчулук менен болгон байланышы адамдардын боордоштугунун негизинде макулдашылышы керек; мусулмандар ар кандай зыяндардан алыс болгон талкуулар аркылуу саясат жүргүзүүлөрү керек; 10) мусулмандар адам баласынын адеп-ахлактык жана материалдык жыргалчылыгын колдоого алышы керек. Бул принциптер мусулман коомдорундагы диний реформага багытталган.

Аль-Газалини тынчсыздандырган маселелердин катарында исламды майда бөлүктөргө бөлүп баяндоо, мусулман маданиятынын азыркы абалы, жашоого терс мамиле кылуу, мусулман дүйнөсүндөгү фатализм (кишинин тагдыры анын маңдайына жазылып коюлган имиш деген наадандык түшүнүк), себептүүлүк принцибин түшүнбөө, мусулман коомдорундагы салтка айланып калган көрүнүштөр, аялдардын алсыздыгы, араб адабиятынын деңгээлинин төмөндүгү, байлыкты акылга негиздебей башкаруу жана саясий паракорчулук сыяктуу өз ара байланышкан көйгөйлөр орун алган. Анын сындары эркин жана көз карандысыз шартка ылайыкташкандыктан, ал эч кандай мусулмандык иш-аракеттерге кошулган эмес. Мусулмандар адамзатынын ичинде өз ордун табуусу үчүн алардын маалымат булактарын тазалоого кам көргөн.

Аль-Газали өзүнүн чыгармалары шыктандыра турган реалдуулукту чагылдырат деп эсептеген. Алар ишеним ээлеринин жүрөгүндө орун алган аң-сезимди шыктандырып, ар кандай мусулмандардын маселелеринин баа жеткис ачкычын таап берүүсү керек. Ошол эле убакта анын эмгектери жеке адамдардын жана коомдун интеллектуалдык жана эмоционалдык талаптарына жооп берген.

Аль-Газалинин профессионалдык жана интеллектуалдык жашоосу

Аль-Газали акырындык менен Египеттеги дотация министрли-

гинин астындагы исламды жайылтуудагы административдик иерархиянын департаментинде көтөрүлгөн. Ал мечиттердин көз салуучусу, аль-Азхарда дин үгүттөөчү, мечиттердин жана окуу жайлардын жетекчиси, аль-Даават ва аль-Иршахтын жетекчиси кызматтарын аркалаган. 1971-жылы 18-июлда ошол кездеги аль-Азхардын дотация министри Адб аль-Азиз Камиль аны министрдин орун басары кылып дайындаган. 1981-жылы март айында Египеттин президенти Анвар ас-Саадат (1970-1981) аны тышкы иштер министринин орун басары кылган. Тексттерди жазуу, эл алдына чыгып сүйлөө, үгүттөө, лекцияларды окуу, үналгы жана сыналгыдагы берүүлөр аркылуу аль-Газали Египеттеги жана башка өлкөлөрдөгү мусулмандарга чоң таасир калтыргандыгы тастыкталат. Ал көтөрүп чыккан көптөгөн демилгелердин негизинде аялдардын мечитке баруусуна да уруксат берилген.

Египеттеги исламга жана мусулмандарга каршы кырдаалды сындаган мазмундагы аль-Газалинин басылмалары менен лекциялары бийликке жаккан эмес. Эскертүү алгандыгына карабай өз позициясынан кайтпаган аль-Газалинин өжөрлүгүнүн натыйжасы катары анын диний ишмердүүлүгүнө тыюу салынган, керек болсо 1974-жылы Египет башкармалыгы аны кара тизмеге киргизип салган. Ал өз өлкөсүнөн четтетилгенден кийин падыша Абд аль-Азиздин университетинде, кийин Сауд Аравиянын Мекке шаарындагы Умм аль-Кура университеттеринде кызмат өтөгөн. Ал жактан аспиранттарга сабак берүү жана жетекчилик кылуу, мусулман университеттериндеги академиялык кеңешмелерде иштөө, даават агенттиктерине мүчө болуу менен катар программалар жана гезиттер аркылуу өз ишмердүүлүгүн уланткан. Аль-Газали Катарда биринчилерден болуп Катар университетиндеги шарият факультетин өнүктүргөн, мечиттер, ассоциациялар жана басма сөз кызматы аркылуу ислам тууралуу маанилүү маалыматтарды жайылткан. 1984-жылы Алжирдеги Эль-Эмир Абдылкадыр университетинин илимий кеңешинин төрагасы болуп дайындалган. Беш жыл ал жакта кызмат өтөгөн соң, 1989-жылы Египетке кайтып келген.

Акыркы жолу Египетте болгон убагында аль-Газали Куранды жана сүннөттү үйрөнүүнүн методологиясы, мусулмандардын интеллектуалдык мурасы жана заманбап мусулмандардын маселесин изилдөөгө олуттуу түрдө киришкен. Бирок ал өзүнүн

бүтүндөй академиялык кесибин аркалаган мезгилде дааватка болгон кызыгуусу сакталып калган.

Аль-Газалинин эмгектеринде мусулмандардын жашоосунун интеллектуалдык, маданий, коомдук-саясий аспектилерин талдаган көз караштар, диний жана социалдык маселелердин негизги себептери кенен чагылдырылган. Аль-Газалинин мейли «мусулман боордоштор», аркылуу болсун, мейли мусулман университеттери же дотация министрлиги аркылуу болсун, кошкон салымы салттык исламдын атынан болгон. Бирок анын салттык ыкмасы жаңы перспективаларды жана заманбап өзгөрүүлөрдү колдоого алып, заманбап диний тартипти сынга алган.

Анын эмгектери коомдун жана маданияттын көйгөйлөрүн чагылдырган, ага тиешелүү алсыздыктарды аныктаган жана даават дуушар боло турган милдеттерди жана көйгөйлөрдү баса белгилеген. Анын байытылган интеллектуалдык билими жана ар тармактагы тажрыйбалуулугу даават түшүнүгүн өнүктүрүүдө, дааватка каршы маданий бут тосууларды аныктоодо, даават маселесиндеги укуктук өзгөчөлүктөрдү белгилөөдө жана заманбап дааватты сынга алууда чоң жардамын тийгизген. Анын эмгектери ыйык менен светтик түшүнүктөр, дин менен азыркы замандын, диний жана аскердик жашоонун ортосуна көпүрө курат.

Анын ойлору заманбап ислам реформасына, ислам дининин табиятына, диний жана турмуштук деп ыксыз бөлүнүүгө багытталган. Диний, терең мааниде түшүндүрүүнүн ордуна, аль-Газали даават менен жашоонун ортосундагы баштапкы байланышка көңүл бөлдүргүсү келген жана өз изилдөөлөрүнүн борборуна дааватты койгон.

Дааваттын теориялык анализи

Даават сөзүнүн концептуалдык алкагы диний, маданий жана социалдык-экономикалык шарттарды өзүнө камтыйт. Аль-Газали дааватты эки негизги түшүнүктөр менен байланыштырат: биринчиден, адам баласынын тубаса табияты жана жашоо үчүн изденүүсү дааватты иш жүзүнө ашырууга далалат кылгандыгы болуп саналат. Экинчиден, даават азыркы күндөгү дааватка тоскоол боло турган социалдык жана экономикалык көйгөйлөрдү эле эмес, коомдун дайыма өзгөрүп турган табияты жана муктаждыктарын дагы өзүнө камтыган социалдык-экономикалык жана маданий мааниге ээ. Бул изилдөөдө даават менен эркиндиктин ортосунда пайда болгон карама-каршы маселелер жана аль-Газали бул маселелерди чечүүдө канчалык деңгээлде мусулман дүйнөсүнүн географиялык чегинен чыга алгандыгы көрсөтүлөт.

Ал-Газалинин концептуалдык негизи

Аль-Газали концептуалдык алкакты жана дааватты изилдөөгө салым кошоордо Куранды дааваттын, диний кабарды жеткирүүдөгү жетишкендиктердин жана ага тоскоол болгон кыйынчылыктардын маңызы деп эсептейт. Буга кошумча, ал буга чейинки пайгамбарлар түзүп кеткен дааваттын үлгүлөрүн колдонгон. Пайгамбарлардын дааваты тууралуу айтылган Куран аяттары Кудайдан жөнөтүлгөн кабарды элге жайылтууда пайгамбарлар бир принципти бекем карманышканын баян кылат: аларга кызматы үчүн эч кандай материалдык төлөм же сыйлык берилбейт. Пайгамбарлар сөздүн соодагери болушкан эмес жана эч кандай атак-даңкка умтулушкан эмес. Алар өз кызыкчылыктарын ойлошпостон баардыгын курман кылышкан, аласага үмүт кылышкан эмес. Мындай мисалдар аль-Газалиге дааваттын ар кандай дүнүйөлүк максаттардан көз каранды эместигин далилдеген.

Мындан сырткары, пайгамбарлардын дааваты түз, жөнөкөй, түшүнүктүү, чын жүрөктөн жана бирдиктүү болгон. Дааваттын тунуктугун анын так жана бир багыттуу жүргүзүлгөнүнөн көрө алабыз. Пайгамбарлар адамдын жеке сапаттарына карабастан,

дос же душман экендигин эсепке албастан бардык адамдар менен жолугушкан жана диний билдируүлөрдүн эч бир бөлүгүн жашырбастан жеткиришкен. Андыктан даават маселеси негизги же экинчи орундагы деп бөлүнбөстөн калктын бардык катмарына белгилүү жана жеткиликтүү. Дааватта кандайдыр бир маселелерди көмүскөгө калтырып, башкаларын ачып берүү, айрым бөлүктөрүн жашырып калууга болбойт.

Аль-Газалинин айтымында, кабарлардын улуулугу аны жеткирген адамдын акыл-эсинин деңгээлинен көз каранды, алар кандайдыр бир табышмактарга жана шектенүүлөргө жол бербей, тактыкты жана чындыкты гана карманышы керек. Диндарлык адам баласынын акыл-эсин ал көтөрө албай турганчалык деңгээлдеги фантазиялар менен толтурбайт. Бул тастыктоолорго ылайык, аль-Газали ар убак диний түшүнүктөрдү бекемдөө менен катар илимий изилдөөлөрдүн көңүлүн дааватка бурдуруу максатында дааваттын маңызын илимге таяп жеткирүүгө аракет кылган. Чындыгында, аль-Газали үчүн дин менен илимдин ортосундагы көпүрө чечкиндүү мааниге ээ, себеби дин илимди колдон чыгарса, маанисин жоготот.

Бирок, дин жана диндарлыкка колдонгон аль-Газалинин ыкмасы диний кабарлардын маанисин түзгөн максаттарды жана деңгээлдерди аныктайт. Диний кабарлар эзилген жана таалайсыз элдердин эркиндигин жана акыйкаттыгын колдоого алат, шыктандыруу жана насаат кылуу аркылуу тактыкты жана абийирдүүлүктү тартуулайт, Кудайды унутта калтырган жүрөктөрдү ойготот жана туруктуу ой жүгүртүүгө себеп болот.

Дин жана диндарлыктын мындай сүрөттөлүшүнүн негизинде аль-Газали дааватты тубаса, ишеним менен кошо туулат деп эсептейт. Бул ишеним жана адеп-ахлактын шериги. Ал бүткүл ааламдагы баа жеткис чындыктын башкаруусуна баш ийет, кыйроодон коргойт жана жакшылыкка багыттайт. Аль-Газали даават тармагындагы жалгыздап аткарылган иш-аракеттер туура эмес экендигин тастыктайт. Жыйынтыганда, ал осуят – диний пикир алышууда негизги аспект экендигин түшүнбөй, аны жалындуу насыят, от алган сезимдер, жеңүүнүн амалы деп эсептегендерди сынга алат. Буга ылайык, имамдарга жана насаатчыларга «даиях» титулун берүүнү колдогон эмес. Ага акыйкат башкаруучу, компетенттүү юрист же мыйзам чыгаруу-

чу, башкаруучу жазуучу жана акыйкатсыздыкка каршы күрөшө билген чыныгы насаатчылар татыктуу деп санаган. Ар бир адам социалдык, диний, маданий жана саясий жашоого жеке жана топтук салымын кошо алат. Даават бардык жумушчуларды жана ыктыярчыларды өзүнө тарта билген реформалардын стратегиялык куралы болуп саналат. Аль-Газалинин бүтүндөй дааватка болгон көз карашы анын ислам реформасына жакын экендигин чагылдырат. Бирок анын мындай көз карашы даават менен өзгөрүүнүн ортосундагы тыгыз байланышты түзөт. Буга ылайык даават мусулман коомуна диний окууларды жана жазуулардын чечмеленишин жайылтып гана тим болбостон, социалдык реформа менен алектенгендердин зор салымын да өзүнө камтыйт. Анын даават түшүнүгүн жана анын ээлеген ордун кеңейтүүсү ислам осуяттарына жана тастыктоолоруна ишенүүгө үндөйт.

Фитрах

Аль-Газалинин изилдөөлөрүндө фитрах концепциясы борбордук ролду ээлегендигинин себеби ал аркылуу дааватты адам баласынын элестетүүлөрүнүн идеалы кылып көрсөтүү болуп саналат. Бир тарабынан алып караганда, аль-Газали даават менен адам баласынын тубаса табиятынын өзгөчөлүктөрүнүн ортосунда тыгыз байланыш курууга аракеттенсе, экинчи тарабынан аны фитрахтын диний өнүгүүсүнө тийгизген таасирин чагылдырган. Негизги божомол даават адам баласы үчүн жыргалчылык алып келээринде. Буга чейинки бар болгон ички туюмдук сезимди колдонуп, ага жаңы окууну кошпостон жан дүйнөлүк, адеп-ахлактык жана диний бийиктикке жете билүү зарыл.

Аль-Газали ислам дининин эң маанилүү деңгээли фитрахка негизделген деп эсептейт. Анын айтымында, фитрах добуштук акыл-эстен жана таза жүрөктөн турат. Даават контекстинде фитрах термини колдонулса, ал болгону добуштук маанисинде экендигин тастыктайт. Ошондой эле ал адамдар төрөлгөндө Жаратуучусуна багыттай турган жүйөөлүү ойлорго жана паракорчулук – жамандык, уяттуу иш, андан алыс болуу керек деген түшүнүккө ээ экендигин айтат.

Аль-Газали адеп-ахлактык иш-аракеттерди аныктоо туундулаш макулдашуулар менен жокко чыгарууларга себеп болуп,

ачылыштарды көз жаздымында калтырган акылга гана негизделген философиядан баш тартууну түшүндүрөт деп эсептейт. Дал ушул негизде аль-Газали дааваттын мүнөздөлүшүнүн адеп-ахлактык аныктамасын ачып берүү үчүн жакшыны жамандан ажырата билүүдө зарыл болгон сапаттар менен дааватты байланыштырат.

Аль-Газалинин айтымында, адам баласы жарык дүйнөгө келгенде эле аны менен бирге Кудайга болгон сүйүү сезими жана эң сонун адеп-ахлак да жаралат. Анын оюнда наристелер туура адеп-ахлакка багытталган өнүгүү жөндөмүнө ээ, бирок ооруга каршы каражат катары санап, кылдат кам көрүлүп өстүрүлгөн таттуу жемиштерге окшош. Бул – өз эркиндеги адамдар акыры бир күнү өз Жаратуучусуна баш ийип, Ага ичтеринен сыйынышат, зынаадан көрө никени, мас абалынан көрө соо болууну, ач көздүктөн көрө берешендикти, жалгандан көрө чындыкты каалашат дегенди билдирет. Дал ушул фитрахтын күчүнөн улам адамдар адилеттүүлүктүн жакшылыгын, кастыктын жамандыгын, билимдин – намыс, наадандык – уят, даанышмандык – жакшылыктын туу чокусу, адеп-ахлаксыздык – паракорчулук экендигин түшүнүшөт. Аль-Газали диний билимдин аздыгына карабастан, фитрахтын тазалыгы Кудайды таанып билүүгө жана Анын буйруктарына моюн сунууга алып келет деп түшүндүрөт. Адамдар жакшы иштерге жана ишенимге моюн сунуу, фитрахка баш ийүү менен төрөлөт. Кудай фитрахка жалгандарга каршы тура алгандай касиет берген. Бул касиеттерди барк албоо иши жүрүшпөстүккө алып келет жана эсеп-кысап күнүндө чоң жоопкерчиликке тартылат. Бул касиеттер чындыкка сыйбаган ырым-жырымдарга каршы туруу, алардан баш тартуу, чындыктан тайманбоо, адеп-ахлаксыздыкты четке кагуу жана жакшы жана туура иштерди кылуу мүмкүнчүлүгүн түзөт.

Аль-Газалинин пикирине ылайык, фитрахка жакындаган коом ислам табиятына да жакындайт. Бул эле эмес, адам баласын басмырлап, анын укугун тепселеген айрым диний окууларга караганда заманбап батыштык коом фитрахка жакыныраак. Өзүнчө бөлүп караганда, батыштын айрым иш-аракеттери, өзгөчө саясат маселесинде, ислам динине жакындашып кетет.

Аль-Газалинин фитрах сөзүнүн чыныгы көрсөткүчтөрүнүн универсалдуу маанисин ачып берүү үчүн, ага болгон түшүнүгү салттык диний аныктамалардын алкагы менен чектелбейт. Ар

кандай мифтерге жана ырым-жырымдарга туруштук бере алган, акыл-эсин чыныгы илим менен азыктандырган, туура жолдо жүргөн адам – чыныгы дин. Фитрахты талкуулоо аркылуу аль-Газали чымыр диний өсүш менен социалдык өнүгүүнүн ортосунда байланыш курууга чоң салым кошот жана даават тууралуу ой жүгүртүү системасына фитрах компонентин киргизет.

Дааваттын универсалдуулугу

Аль-Газалинин пикиринде, бардык доорго бир эле дин болгон, ал эми пайгамбарлар – Жаратуучуну элге тааныштырып, Ага баруучу жолду көргөзгөн боордоштор деген Мухаммед пайгамбардын осуяты универсалдуулук концепциясын өнүктүрөт. Аль-Газали дааваттын универсалдуулугуна ал таасир бере алчу географиялык аймактардын чегинде гана жакындабастан, дооруна жана акыл эсине карабастан, жер жүзүндөгү бардык адам баласынын жашоосун башкарган Куран жана Сүннөттүн негизинде иш алпарган.

Аль-Газали чоң көлөмдүү реформалардын жана гуманитардык күч жумшоолордун маанилүүлүгүн баса белгилеген. Мындай келечектүүлүк бул универсалдуулукту курчап турган эмоционалдык жана маданий тоскоолдуктарды басып өтүүгө жана маданияттар менен коомдорду байланыштырган көпүрөлөрдү курууга багытталган. Аль-Газали үчүн жакшылыкты жайылтуу, намысты коргоо жана жамандыкка каршы туруу универсалдуу милдеттерден болуп саналат. Бул – жакшылыкты таратуу жана аны коргоо, жамандыкка каршы күрөш канчалык деңгээлде универсалдуу милдет болуп саналса, ошондой эле деңгээлде ар бир мусулмандын жеке милдети болуп саналат дегенди билдирет. Дааваттын универсалдуулугу ар кандай диний коомдорду өзүнө камтыган бизди курчап турган дүйнөнү таанып-билүүнү талап кылат. Интеллектуалдык жана эмоционалдык реформалар менен алектенбей туруп, адам баласынын универсалдуу ой жүгүртүүсү менен таанышып, алардын жашоо-шартын түшүнүү мүмкүн эмес. Андыктан, мусулман аалымдары исламдын сырткы дүйнөгө көрүнгөн тарабынан да, шектенүүлөргө болгон көз караштар тарабынан да дааваттын жалпы стратегияларын изилдеп чыгуулары керек. Мунун негизинде мусулмандар өзүн курчап турган чөйрөгө оң көз караш менен кароолору зарыл. Жогорку деңгээлден алып караганда,

дааваттын универсалдуулугу мусулман коомунун адеп-ахлактык жана экономикалык шарттарынын жакшыруусу менен байланышкан, себеби Мухаммед пайгамбардын үммөттөрү башка элдер жана башка дин өкүлдөрү менен алака түзүүдө өздөрүнүн жакшы кулк-мүнөзүнө жана ишенимдүү тилдерине таянышкан.

Тилекке каршы, исламдын универсалдуулугу аль-Газали үчүн мусулмандар анын келечегине кам көрбөстөн, аны сынга алган көрүнүш болуп саналат. Мындай жалпы түшүнүктөрдү мусулмандар өздөрүнүн башаламандыгы, маданиятынын булгангандыгы жана кысым көрсөткөн саясий системанын кесепетинен аңдап-билүүгө чамалары келбейт. Керек болсо мусулмандардын бүгүнкү күндөгү абалы исламдын баалуулуктарына жана анын эл үчүн пайдалуулугуна күмөндөрдү туудурат. Мусулмандардын бүгүнкү күндөгү абалын, эмнеге алар исламга кайдыгер карашкандыгын аль-Газалиден сурашкан. Ал муну чындыгында ишмердүүлүк, этика аркылуу исламдагы бир кудайлуулукту баса белгилеши керек болгон байыркы грек философиясынын мусулмандарга тийгизген таасири менен байланыштырат.

Саясий солгундоолор аль-Газали милдеттүү түрдө колдогон, башкаруунун жана окутуунун жаңы программаларын ишке ашыруунун ордуна бийликтин көзөмөлү менен чектелген официалдуу ислам саясатын кеңири жайылган даават сезиминен ажыраткан.

Даават, коом жана маданият

Аль-Газали дааватты ишке ашырууда экономикалык шарттар менен коомдук реформалар биргелешип негиздөөчү элементтерди түзөт деп эсептейт. Ал үчүн социалдык жана маданий чөйрөнүн динге тийгизген таасири, жеке жана адеп-ахлактык жүрүш-туруштун байланышы талашсыз. Буга ылайык, адеп-ахлактык жана социалдык чөйрөгө тийгизген таасир диний осуяттарды жеткирүүдө ийгилик жаратат. Аль-Газали үчүн адеп-ахлактык кылмыштуулук жана бузукулук экономикалык муктаждыктардан көп жабыркаган коомдорго тез пайда болот жана өнүгөт. Мунун себеби катары паракорлукка баткан чөйрө фитрах табиятын бурмалайт жана ага өз илдетин жугузат. Адамдар башында эле ишенимдер менен төрөлөт жана дин

менен тыгыз байланышта болууга даяр болушат, ал эми терс көрүнүштөр четке кагылат.

Аль-Газали даават менен жакырчылыктын байланышын да көрө билген. Андыктан, алгач адамдардын муктаждыктары камсыздалышы керек, ошондо гана адамдар ишенимге бекем боло алышат. Ал дааваттын жакырчылык шартта натыйжалуулугун сындабайт. Аль-Газали жасалган бир нече аракеттерге карабастан, даават жакыр социалдык шарттар менен жогорку адеп-ахлактуулукту бирдей алып кете алган өзүнүн ишенимдүү чөйрөсүн таба электигин айтат.

Иштин мындай абалы дуаттан адеп-ахлактык жана экономикалык көйгөйлөрдү чечип берүүсүн талап кылат. Элдерди Жаратуучуга багыттоодон алдын, көлөмдүү экономикалык реформаларды жүргүзүү зарыл, себеби алар кылмыштуулук жана адеп-ахлактык жетишсиздиктер менен каршы күрөшө алышат. Аль-Газали экономикалык жагдайды жакшыртуу даават үчүн маанилүү ролду ойноорун айткан жана мусулман коомунун экономикалык өнүгүшү менен дааваттын тыгыз байланышына терең ишенген. Андыктан, аль-Газали социалдык-экономикалык контекстти өз түшүнүгүнө жана практикасына сиңирип алуу үчүн эмес, ислам мамлекеттеринде диний реформаны ишке ашырууда бүткүл диний билим берүүнүн негизги каржатын табуу үчүн билим алган.

Аль-Газалинин пикирине ылайык, тилекке каршы, үрөйдү учурган үрп-адаттар мусулмандардын жашоосун диндин атынан башкарып келе жатат. Ислам динин окуп-үйрөнүү саясий, экономикалык жана коомдук жашоодон алынып, диний баш ийүү маанисиз ырым-жырымдарга айланып кетти. Ал орто кылым менен азыркы замандын элементтери жаңылыш түрдө аралашып кетип, ислам принциптерин жеткирүүдө даават маселесин татаалдаштырат деп айтат. Андыктан, аль-Газали мусулмандарды маданиятсыздыктын баштапкы доорунда тамырлаган үрп-адаттардан баш тартууга чакырат. Андай үрп-адаттарга аялдарды басмырлоо, алардын билим алуусун чектөө, мечиттерге баруусуна тыюу салуу, алардын жакшылыкка чакырып, жамандыктан кайтаруусуна бут тосуу, алар тараптан жасалган ар бир күнөө иши үчүн аёосуз жазалоо мисал боло алат.

Даават жана эркиндик

Аль-Газали акыл-эстин эркиндигин диндарлыктын пайдубалдык негизи жана диндин кайра жаралып, өсүп жана өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк түзө турган негизги каражаты деп эсептейт. Анын айтымында, акыл-эстин эркиндиги дааваттын өзөгүн түзөт жана Кудайдын сыйлыгына же жазасына жетүүдө эң негизги ченеми болуп саналат. Өз оюн айта билүү эркиндиги таарынычтарга, коркунучтарга алып келбестен, ишенимдүү талаш-тартыштар аркылуу интеллектуалдык позициясын кармануусуна өбөлгө түзөт.

Диний осуяттар кеңири пикир алышууларга катышуу үчүн элдердин ишенимине кысым көрсөтпөстөн, интеллектуалдык эркиндикке жеткирет. Мисалы, ислам дини дүйнө жүзүндөгү бардык шарттарга ылайыктап, эч кандай мыйзам менен чектелбеген бийликке негизделген мамлекеттик түзүлүштөрдөн жана эзүүлөрдөн көз каранды болбогон чыдамкайлык чөйрөсүн түзүүгө умтулат. Андыктан, ишеним акыл-эстин абсолюттук эркиндигинде тамырлаган, адам баласынын эркине кысым көрсөтүлбөгөн натыйжаны берет.

Аль-Газали ишеним – бул дааватка зордоону четке каккан эркин ой жүгүртүүнүн, эрктүүлүктүн, акыл-эстин натыйжасы экендигин далилдөө үчүн Курандан жүзгө жакын аяттарды санап өтөт. Сөз эркиндиги, ишеним эркиндиги, негизги муктаждыктарды кандыруу эркиндиги жана куугунтукка каршы эркиндик сыяктуу эркиндиктин түрлөрүн да унутта калтырбайт.

Аль-Газали үчүн коркунучка орун жок жана талкуулоолор, ишендирүүлөр зор күчкө ээ. Дин жөнүндө сөз болгондо эле кысымга алуунун бардык түрү элдерди сүрүп чыгарып, динди бурмалап, диний адашууларга алып келет. Динди карманууга мажбур болгон адамдар, алар канчалык деңгээлде динге бекем болбосун, диндар адам деп эсептелбейт. Динге мажбурлоо Мухаммед пайгамбар же башка акыйкат башкаруучулар колдобогон интеллектуалдык укук бузуу болуп саналат.

Аль-Газалинин айтымында, пайгамбарлар – боордоштор, алардын жан дүйнөлөрүнүн жакындыгы элдерди бытыранды кылып бөлүп-жарбастан, аларды бириктирет, кызматташуу жана колдоо көрсөтүү сезимин ойготот. Аль-Газали атап өткөн

он принциптин төртөө толугу менен дааватка жана диний кызматташтыкка чакырат, ал эми сегизинчи принцип диний айырмачылыктарга байланышкан. Анын пикирине ылайык, бүткүл адам баласы бир башаттан келип чыккан, бирин өйдө, бирин төмөн көрбөстөн жаратылган бирдиктүү бир үй-бүлөнү түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, аль-Газалинин бардык чыгармалары кул ээлөөчүлүк, кысымга алуу, ташбоордуктан обочолонуп турат. Чакыргандар да, чакырылгандар да бирдей эркиндикке ээ. Анын чыгармаларындагы байкалып турган эркиндикке болгон көз карашы анын өзүнүн коомдук-саясий тажрыйбасынын чегинен чыгып кеткен жана көп учурда ишендирүүлөрдөн жана тандоолордон көз каранды. Бул келечектүүлүк нускалуу, гумандуу, чыныгы жана диний болуп саналат. Аль-Газалинин чыгармаларында даават адам баласынын туюмдарына жана акыл-эсине жетиштүү деңгээлде көңүл бөлгөн өзгөрүүнүн ачык жана сабырдуу процесси деп айтылат. Ал бүткүл дүйнөлүк баалуулуктарга каршы чыкпаган табигый диндин баалуулугун акылга негизделген деп эсептейт.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

Дуат (исламга чакыруучулар)

Аль-Газалинин дуаттын милдеттерине болгон көз карашын изилдөөдө даават менен байланышкан жан дүйнөлүк, адеп-ахлактык жана билимдик жөндөмдөрү каралат. Мунун баарына аль-Газали сын көз караш менен карайт. Бул бизге даават ишинин табиятын, натыйжасын, аль-Газалинин даават үлгүсүнө берген адеп-ахлактык мүнөздөмөсүн түшүнүүгө жардам берет. Ошондой эле бул бизге даават иштерин жүргүзүүдө зарыл деп саналган жөндөмдөрдүн себебин түшүндүрөт. Бул жөндөмдүүлүктөргө коюлган талаптарды талкуулоодо аль-Газалинин билим берүү стандарттарына жана дааватты иш жүзүндө аткаруудагы зарыл болгон башка шарттарга болгон көз карашын да эске алуу керек.

Дуаттын милдеттери

Аль-Газалинин айтымында, ислам дини табиятынан эле дааватка багытталган. Ал мусулмандарды окууга жана окутууга, ишенүүгө жана ишендирүүгө чакырат. Ислам Жаратуучу туура-луу билимди арттырат, күмөн санагандарда ишенимдүүлүк тартуулайт, бардык адамдарга жакшылыктарды гана ыраа көрөт. Ал адам баласынын жана коомдун өзгөрүүсүнө, адилетсиздик жана паракорлукка каршы күрөшүүгө, терс көрүнүштөрдү жокко чыгарып, жакшы иш-аракеттерди жана адаттарды колдоого багытталган. Диндин чакырыгы мына ушунда. Демек, дааваттын максаты – адам баласынын натыйжалуу өнүгүшү, ишеним аркылуу Кудайга берилген, Аны жана Анын элчисин сүйгөн мусулмандарды тартуу.

Куранга ылайык, дуат аяттарды жатка билүүсү, элдердин жан дүйнөсүн тазалап, алардын сабатын ачуусу керек. Пайгамбарлар тастыктагандай, бул милдеттер дааваттын компоненттерин өзүнө камтыйт. Бирок дуат өз аймагындагы гана адамдар жана топтор менен иш алып бара алат. Алар жакшы үлгү көрсөтүү менен башкаларды да Кудайга ишенүүгө шыктандырат, мусулмандарды да, мусулман эместерди да алардын Куран менен болгон байланышын түшүндүрүү менен өнүктүрүп, өстүрөт. Дуат материалдык жашоодон алыс болгон ишеним билдирүүлөрүн эч өзгөртпөстөн жеткирүү менен чындыкты жашырбастан, ачып көрсөтөт. Комдук деңгээлде жана айрым Куран аяттарына ылайык, даиях («дуат» сөзүнүн көптүк түрү) дааватты эч кандай материалдык пайдаларды ойлонбостон, ислам билдирүүлөрүн жеткирүү аркылуу кумар менен ач көздүктөн бошотот.

Дааватчынын милдеттери да биргеликте жеке жана коомдук өнүгүүнү, диний жана күнүмдүк турмуштун көйгөйлөрүн чечүүнү өзүнө камтыйт. Бул милдеттер диний мугалимдердин, осуятчылардын жана илимпоздордун салттык милдеттерин чагылдырып гана тим болбостон, дуаттын ислам реформасына кошкон салымы жана өзгөрүүнүн негизги каражаты аркылуу дааваттын жаңы келечектүүлүгүнө дал келет.

Аль-Газалинин дааватка болгон бул түшүнүгү дуаттын милдеттерин түшүнүүдө кандай таасир бергендигин көрсөтөт. Бул

милдеттердин мындай ар тараптуулугу дааваттын тапшырмаларын көп кырдуу, татаал жана талаштуу кылат жана анын өсүшүнө баа берет. Жана да бул милдеттер дааваттын жоопкерчиликтирине универсалдуу жана динамикалуу өсүш тартуулайт. Бул ага бурулган көңүлдү өстүрөт, дааватты ислам реформасында негизги курал деп билет, жана даават менен ислам реформаларынын ортосундагы айырмачылыктарды жокко чыгарат. Ошондой эле аль-Газали тынч, позитивдүү исламдык реформага жана аймактык жана дүйнөлүк жашоону жакшыртууга катышкан жеке инсандардын жана топтордун да милдеттерин айтып кеткен. Аларга насаатчылар, Кудайга кызмат кылуучулар жана исламдык реформалык кыймыл-аракеттердин мүчөлөрү кирет. Бирок ал өздөрүн дин насаатчылары жана илимпоздор деп эсептебегендерди көбүрөөк сынга алган. Аль-Газали эки категорияны тең эске алган, бирок алардын жоопкерчиликтирин бөлүп караган эмес.

Дуаттын жан дүйнөлүк жана адеп-ахлактык жөндөмдүүлүгү

Аль-Газали дуат коомду коё туруп, өзүн-өзү көзөмөлдөөгө жана өз жан дүйнөсүн диний жана адеп-ахлактык сапаттардын жогорку деңгээли менен азыктандырууга муктаж деп эсептейт. Мисалы, дуат ишенимдин жана чечкиндүүлүктүн, кайраттуулук менен жакшы сапаттардын эң жогорку деңгээлине жетиши керек. Бул дуаттан бардык кемчиликтерди же жан дүйнө ооруларын айыктыруу үчүн өзүнүн адеп-ахлактык жана жан дүйнөлүк абалына көңүл бөлүүсүн, өзүн-өзү аңдап-билүүсүн талап кылат. Алар өз сабактарын өздөрүнө эмес, окуучуларга гана тиешелүү деп эсептебеши керек.

Аль-Газали үчүн сараңдык жана материализм даават менен бирге боло албайт. Дуат көрсөткөн кызматтары үчүн эч кандай материалдык сыйлыкты күтпөө керек. Дуаттын иштеринде көрүнүп турган мындай өз керт башынын камын ойлобостон курмандыкка даяр болуу кокустук эмес, себеби дааватчынын адеп-ахлактык мүнөздөмөсүнүн борбордук пайдубалында

Кудай менен болгон жан дүйнөлүк байланышы орун алат. Даават иштеринде дуат өз жыргалчылыгын эмес, Кудайдын ыраазычылыгын издөөсү керек жана алар эмне кылбасын Кудай үчүн кылып жатабыз деп ниет кылуулары керек, мындай

иш-аракеттер чын жүрөктөн жасалуусу зарыл. Алардын алдыңкылары болуп сыйынууда, жүрүм-турумунда Пайгамбардыкындай кулк-мүнөз көрсөтүп, үлгү болуу менен башкаларга багыт көргөзгөндөр саналат. Жалпылап айтканда, даават кылууда ислам окууларын карманып, жалгандардан өздөрүн тыйып жана адамдардын жүрөгүн уга билүүлөрү зарыл.

Мындан сырткары, дуат адеп-ахлактын жана илим-билимдин туу чокусунда болуусу керек. Себеби, азыркы коом аң-сезим, илим-билим жана адеп-ахлак жаатында артка калгандарга көңүл бурбайт. Алар капалуу адамдардын кайгысын тең бөлүшүп, ооруган адамдардын сакайып кетүүсүн жана ден-соолугун тилеп, кыйынчылыктарда жардам берип, аза күтүүлөрүндө колдоп, адилетсиздиктен коргоп, кысымга алынгандарды куткарып, дайыма эл ичинде болуулары керек. Адамдардан качпастан аларга жакындап, аларды куугунтуктабастан, жакшы маалыматтар менен тең бөлүшүүлөрү зарыл. Мунун баарын ишке ашырууда талаш-тартыштардан алыс болуп, адамдарды сынга албоо керек. Жыйынтыктап айтканда, дуат адамдарды өз Жаратуучусуна кайтмайын аларды окутуп, эскертип, туура багыттап, үмүттөрүн улап туруусу зарыл. Дааваттын өз максатына жетүүсү үчүн башкаларды шыктандырып, алардын жакшылыгынан үмүт үзбөө жана эгер курчап турган чөйрө дааватты колдоого албаса үмүтсүз болбоо керек.

Ислам жайылтуучуларынын билим деңгээли

Аль-Газали Куранда айтылган Кудайдын улуттарды тандап алуусу алардын этникалык жана географиялык өзгөчөлүктөрүнөн эмес, а интеллектуалдык жана алеп-ахлактык жактан сиңирген эмгегинен көз каранды деп эсептейт. Ал үчүн дуаттын ийгиликтүүлүгү анын терең жана кеңири билим алуусуна байланышкан. Жашоону жана адам баласынын ой жүгүртүүсүнө тийгизген таасирлерди түшүнүү үчүн адабияттын бардык түрүн окуу зарыл. Алар төмөндөү доорундагы материалдарды окугандан баш тартып, ишеним, атеизм, философия жана сүннөт тууралуу көп окуулары керек. Аль-Газалинин ою боюнча, дуат Куран менен сүннөттү да билүүнү талап кылат. Мусулман башкаруучулардын тарыхы жана алардын заманбап шарттарга ылайыкталган окуусун түшүнүү да көмүскөдө калбоосу керек.

Аль-Газали дааваттын натыйжалуулугу үчүн араб тили жана адабиятынын да маанисин баса белгилейт. Араб тилин үйрөнүү адамдарга мусулмандарды таанууга, алардын ачылыштары менен таанышууга жана ишенимдерди жеткире билүүгө өбөлгө түзөт. Дуаттын интеллектуалдык түзүмү этика баш болгон гуманитардык илимдерди, социалдык жана саясий философияны да өзүнө камтуусу шарт. Ошондой эле алар ой жүгүртүүнүн заманбап умтулуулары менен да тааныш болуулары зарыл. Натыйжалуу даават социология, экономика, психология тармактарындагы терең билимди талап кылат. Албетте, гуманитардык илимдерге исламдык көз караш менен карабоо керек. Мындай интеллектуалдык билимдерге табигый илимдер да кошулат. Химия, биология, астрономия сыяктуу физикалык билимдерди билүү жана ботаника, зоология жана география менен тааныш болуу керек. Жогоруда саналып өткөн илимдер дааватта чечкиндүү мааниге ээ, себеби алар дуаттын өз түшүнүктөрүн тууралоосуна, физикалык дүйнө менен байланышта болуусуна өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, аль-Газали дааваттын максаттуу үлгүсүн түзүүгө аракет кылган. Дуаттар илимдин бардык тармагын мыкты өздөштүргөн адамдар болушу керек. Бирок анын үлгүсү изилдөө тармагында илимдер аралык ыкманы колдонууга жөндөмдүү энциклопедиялык акыл-эсти талап кылат.

Дуаттын көйгөйлөрү

Аль-Газали дааватка байланышкан көптөгөн көйгөйлөрдү жана маселелерди санап өткөн. Ага маданият жана салт маселелери, аялдардын коомдогу ордунун төмөндүгү, билим бирүү системасынын начарлыгы, адекваттуу эместиги, иш-аракеттердин жетишсиз натыйжалуулугу, мусулмандардын аскердик жашоону жана укуктук айырмачылыктарды туура эмес түшүнгөндүгү, маданияттагы үзгүлтүктөр жана дүйнөлүк жашоонун таасири кирет. Мунун бардыгы, өзгөчө даават акылдуулукту жана терең билимди талап кылган шартта мусулмандарын экономикалык жана илимий жактан артта калып жаткандыгында олуттуу көйгөйлөрдү жаратат.

Аль-Газали үчүн интеллектуалдык пикир келишпестиктер мусулмандар арасында кагылыштарды туудурат. Мындай кайдыгерлик өз кезегинде мусулмандардын өз динине кам көрбөгөн-

дүгүнөн келип чыгат. Мусулмандарды кысымга алган акыл-эстик, социалдык, саясий жана маданий таасирлер буга себеп. Маданиятсыздыктын узак мөөнөткө созулушу да дааватка тиешелүү изилдөөлөрдүн жетишсиздигине алып келип, бурмаланган маданияттын, адашкан саясий кыймылдардын коркунучуна себеп болгон. Жыйынтыгында, жалпы ислам осуяттары акырындык менен төмөндөп жүрүп отурган.

Аль-Газалинин пикири боюнча, мусулмандар ислам осуяттарын чагылдырган идеалдуу үлгү болуулары керек жана Кудайдын билимин жана баалуулуктарын кабылдаган чыныгы диндар болуусу керек. Ал адам баласы жаралгандан кийин өзүнүн тиешелүү жашоо системасын түзүүсү зарыл экендигин тастыктаган. Ушулар ишке ашканда гана мусулмандардын жыргалчылыгы убакыттын өтүшү менен ачык байкала баштайт жана бүт дүйнө жүзүнө жайылат.

Мусулмандын үлгүсү өзүнүн жарандарына кам көргөн, адилеттүүлүктү колдогон, материалдык каалоолорго каршы тура алган башкаруучуну да чагылдыруусу шарт. Ислам баардыгына үлгү болуусу үчүн мусулмандардын жогорку пайызы билимге муктаж. Ал эми аль-Газалиге келсек, эгерде мусулмандар экономиканын жана социалдык өнүгүүнүн негизги тармактарынан артта кала берсе же жашоону жана илимди түшүнүшпөсө, ал гүлдөп өсө албайт. Албетте, мусулмандардын интеллектуалдык жана экономикалык жагдайы начар болуп турган шартта ишеним өнүкпөйт.

Азыркы мусулмандардын социалдык абалы дааваттын өнүгүүсүнө гана таасир берип тим болбостон, исламдын баалуулугуна жана анын адамзаты үчүн пайдалуулугуна да күмөндөрдү туудурат. Мусулмандардын мамилеси жана социалдык абалы адамдарды ишенимден алыстатат. Бүгүнкү күндө мусулмандар башкаларга багыт бере албайт. Диний окуунун канчалаган стратегияларын жана ыкмаларын иштеп чыгышпасын, мусулмандар исламдын баалуулуктарын дагы да түшүнүшө элек. Диний билимдердин базасын түзүү жана адеп-ахлактык жактан салым кошуу менен ислам осуяттарын ээрчиген коомду куруунун ордуна, мусулман маданияты акыл-эсти чектөөгө алды. Аль-Газали көптөгөн салттарды негизсиз деп таап, артта калуу дооруна тиешелүү деп эсептейт.

Ошондой эле аль-Газали дааваттын кыйроосуна алып келе турган бардык көйгөйлөрдү атаган. Биринчиден, ал мусулман тарыхын изилдеп чыгып, начар диний практика дааваттын өсүшүнө тоскоол болоорун тастыктаган. Экинчиден, бул дүнүйөлүк жашоо менен келечектин кагылышуусу көптөгөн жоготууларга учуратып, эки олуттуу адилетсиздикке себеп болот: адамдардын жашоону түшүнбөстүгү жана Кудайдын башкаруусуна жана диний осуяттарга баш ийбестиги. Үчүнчүдөн, жокко чыгарууларды (аль-накх) түшүнбөө. Аль-Газали Курандагы жокко чыгарууну дааватка кол салуу жана анын сулуулугуна жана табиятына зыян алып келүү деп баалайт. Төртүнчүсү, тынчсыздануу, кагылышуулар. Бирок буларга каршы жыргалчылыкка шыктандырган, жаңы интеллектуалдык тармактарды изилдеген даават институту бар.

Интеллектуалдык өнүгүүгө тынчсыздангандан улам, аль-Газали ислам илиминин алкагында дааватты жакшыртуу керек деген чечимге келген. Ал дааваттын төмөндөп кеткен абалын жакшыртууга, ислам маданиятын жайылтууга, даават түшүнүгүн бышыктоого аракет кылган. Анын пикирине ылайык, көйгөйлөрдүн ар бир чечими бүтүндөй коомдун жашоо-шартын өзгөртүүгө салым кошо албайт.

Дуатты сынга алуу

Аль-Газалинин дуатты сынга алуусу белгилүү бир адамдарга жана топторго багытталган. Бирок, бул ыкмада ал талапты катуу коё билгенинде, балким, көбүрөөк пайдалуу болмок. Аль-Газалинин сындоосу кандайдыр бир деңгээлде ийгиликтүү болгон, себеби ал дааваттын азыркы түшүнүгүн, ар кандай укуктук маселелерди, дааваттын принциптерин жана анын коомдогу чечмеленишин ачып берген. Бирок анын сындоосу өзү чече албаган көйгөйлөрдү жараткан, бирдиктүүлүктү, эрчишүүнү чагылдырган белгилүү бир методологияга алып келген эмес.

Аль-Газалинин идеалдуу образы сынчыл суроолорду туудурбайт. Биринчиден, ал салттарды азыркы заманга ылайыкташтырат жана дааваттын социалдык-экономикалык жана маданий контекстин ачып берүүдө өзүнүн көндүмдөрүн кенен колдонот. Андыктан, мындан кийинки бардык талкуулоолор дисциплиналардын натыйжалуулугун арттырууга багытталышы

жана заманбап илимдерге да, ислам илимдерине да бирдиктүү методологияны кабыл алууга умтулушу керек. Аль-Газалинин билим берүү стандарттарына өзгөчө көңүл бөлгөндүгүнөн улам ар түрдүү көндүмдөргө ээ болууга кайсы ислам окуу жайлары жардам берет деген суроо туулат. Бул кайрадан эле окуу программаларынын натыйжалуулук маселесине алып барып такайт. Аль-Газалинин өзү атап өткөн көйгөйлөрдү чечпегендиги анын дааватты ишке ашыруунун толук программасын иштеп чыкпастан, даават жана дуат маселесин жалпы деңгээлге гана көтөрүп чыкканын ачык көрсөтүп турат.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

Аль-Газалинин даават методологиясына болгон көз карашы

Аль-Газалинин методологиясы – бул бөлүмдүн борбордук темасы. Алгач анын дааватка колдонгон ыкмасы, дааваттын артыкчылыгын түшүнүү, дуат менен диний осуяттын байланышы тууралуу сөз болот. Экинчи орунда даават менен ислам укуктары турат. Ал эми, үчүнчү орунда даават жана аялдар маселеси жөнүндө сөз болот. Бул жерде аль-Газали кайрадан аялдарга тиешелүү көптөгөн укуктук маселелерди козгойт. Аялдардын коомдук жана саясий жашоого катышуусун мыйзамдаштырууга аракет кылат, ислам өлкөлөрүндө реформа жүргүзүүдө чоң салым кошуусун колдоого алат.

Даават ыкмасы

Даават ыкмасы – бул дуаттын диний билдирүүлөрдү ишке ашыруудагы билими жана тажрыйбасы. Бул жерге дааваттын артыкчылыктары, көңүл бөлүнүшү керек болгон тармактары жана анын коомго тийгизген таасири да тиешелүү. Аль-Газалинин айтымында, даават Кудайды таанууда өзгөчө стилге ээ болгон Курандын методологиясына дал келген ишенимди камсыздоосу зарыл. Ал үчүн даават – диний чындыктардын чыныгы котормосу, ислам мыйзамдарынын жана ишенимдеринин түп нускада чечмелениши. Дааваттын тамыры Кудайдын жалгыздыгын түшүндүрүүгө негизделген жана бул жыргалчы-

лыкка алып келет, шарттуу диний иш-аракеттердин тегерегине адамдарды бириктирет.

Буга карабастан, аль-Газали даават ыкмасына укуктук пикир келишпестиктердин тийгизген таасири тууралуу тынчсызданган. Укуктук келишпестиктерди жоюу үчүн ал «ислам укуктарындагы жеңилдетүүлөрдү» сунуштаган. Мындай көңүл бөлүү анын дааватты түшүнүүгө жана анын мыйзамдарын кабылдоого көргөн камын бекемдейт. Аль-Газалинин айтымында, мусулман коому ислам укуктарын экинчи орунга жылдырганда адашууга жана алсыроого дуушар болушат.

Диний сыйынуунун салттык формасы, тактап айтканда, жума намаз менен катар аль-Газали өзү «аль-илам аль-даави» деп атаган даават маалыматын да эске алат. Бул чындыкты жайылтууга, адам баласынын жыргалчылыгын колдоого максатталган чыныгы жеткирүү. Мындан сырткары, аль-Газали даават ыкмасына заманбап осуяттардын тийгизген таасирине да катуу тынчсызданган. Анын жазууларына ылайык, даават, осуят жана кесипкөйлүктүн ортосундагы айырмачылыктар айрым мусулмандарды дааватты чектелген диний осуят, белгиленген кийимдерди гана кийүү, коңшу айылдарга күндүз гана баруу деп түшүнүүгө аргасыз кылат. Жана мындай түшүнүк дааватты коомдон, мектептеги билим берүүдөн жана академиялык илимдерден алыстатат.

Эгерде аль-Газали Куранга дааваттын негизи катары көңүл бөлгөндө же дааватты анын мыйзамдарына дал келүү деп эсептегенде, ислам дааватынын натыйжалуу ыкмасына болгон чыныгы кызыгуусун көрсөтө алмак. Анын даават ыкмасы өзүнө талаптарды камтыйт, бирок болгону теориялык божомолдордун жыйындысы болуп саналат. Бул дааваттын адеп-ахлактык сапаттарын гана бекемдөөсү мүмкүн. Мындай адеп-ахлактык сапаттардын жоктугу дааватты төмөндөтөт жана башка коомдордун шектенүүсүн туудурат. Аль-Газали үчүн даават ыкмасы дуаттын жеке курамы менен тыгыз байланышкан жана туура жана натыйжалуу диний түшүнүктү орнотууга багытталган.

Укуктук методология

Биринчиден, даават маселесин түшүнүү, ишке ашыруу менен ага сүңгүп кирүү, экинчиден, укук маселесин, аны кантип ишке

ашыруу керектигин козгоо менен аль-Газали даават жана укук темаларына көз карандысыз иликтөө жүргүзгөн. Ал дааваттын максаттарын колдоо жана ишке ашыруу муктаждыгын баса белгилеген.

Ислам юриспруденциясына кайтып келсек, аль-Газали дааватка тоскоол болуп, анын үлгүсүнө терс таасирин тийгизген көйгөйлөрдү чечүүгө күжүрмөн аракет кылган. Бул анын дааваттын негизинде укукту изилдөөсү болгону практикалык стратегия болгонун күбөлөндүрөт. Анын мыйзамга баш ийүүнү камсыз кылбаган юридикалык каалоолорунан улам ачык көрүнүп турат. Аль-Газалинин тынчсыздануусу ислам юриспруденциясы дааватка кызмат кылуусу керек жана юридикалык чечимдер мусулман эместерди исламдан, кылмышкерлерди башкаруучулардан алыстатпашы керек деген идеясы менен байланышкан. Аль-Газали мыйзам менен дааваттын ортосуна чоң алкактарды орноткон, бирок ошол эле учурда дааваттын кызыкчылыктарына олуттуу мамиле кылган. Мисалы, ал музыкага тыюу салган юридикалык чечимди сынга алып, ал ишенимге кедергисин тийгизбейт деп эсептеген. Анын ою боюнча, батыш коомуна тиешелүү болгон музыка жана ыр, аялдардын жүздөрүн жаап жүрүү маселелери дааваттын жүрүшүндө көтөрүлбөшү керек. Буга карабастан, аль-Газалинин дааватка багытталган укуктук методологиясы аны батыш коомунун мусулмандардын иш-аракеттерине кылган реакциялары тынчсыздандыраарын айгинелеп турат. Анын дааваттын кызыкчылыктары тууралуу тынчсыздануусу жана ага карата башка адамдардын позитивдүү реакциялары тууралуу кыялдары анын көптөгөн билдирүүлөрдү жасоосуна түрткү болгон.

Аль-Газалинин эмгектери даават жабыркап жаткан өлкө ичиндеги жана сыртындагы заманбап көйгөйлөрдү тайманбастан изилдөөгө жол ачат. Аль-Газалинин бала кезинен тартып эле кылган аракеттери азыркыга чейин даават маселесинде болуп жаткан тунжуроолорду жарып чыгып, ислам, укук жана даават түшүнүктөрүнүн баштапкы негиздерин түзүп берди деп айтууга болот. Ал өзгөчө батыш коомундагы даават көрүнүштөрү менен байланышкан маданий жана диний көрүнүштөргө мусулмандардын тиешелүү деңгээлде көңүл бөлүшү керектигин тастыктаган жаңы ыкманы иштеп чыккан.

Аялдар жана даават

Аль-Газали аялдарга байланышкан айрым теориялык божомолдорду кайра карап чыккан, себеби аялдарга байланышкан маданий көрүнүштөр жана үрп-адаттар исламдагы аялдардын ордун белгилөөдө туура эмес чагылдырылган. Аль-Газали маданий тазалоо диний чечмелөөлөргө кандай таасир берээрин, даават аялдардын маселесин карабагандыгын жана аялдарга байланышкан айрым укуктук көз караштарды кайрадан карап чыгуунун зарылчылыгын бир нече жолу эскерген. Аль-Газали аялдарга баяланышкан Куран аяттарынын бүтүндөй көмүскөдө калып жаткандыгын тастыктаган. Аялдар айрым учурда гана мурастан өз үлүштөрүнө ээ болушат, нике маселесинде алар менен айрым учурда гана кеңешишет, билимсиз диндар адамдар тарабынан басмырланышат жана көз жаздымда кала беришет. Мунун жыйынтыгында алар өздөрүнүн диний жана жашоодогу милдеттерин унутта калтырышкан. Аль-Газалинин пикирине ылайык, мындай социалдык жана маданий үрп-адаттар аялдардын коомдогу ордун төмөнкү деңгээлге чейин түшүрүүгө себеп болот, мисалы, аялдарды экономикалык укуктардан ажыратат. Мындан сырткары мындай жапайы салттар жана көрүнүштөр аялдардын коомго салым кошуусуна тоскоол болот, алардын маанисин жашоодо да, динде да жоготот, ислам принциптерин бузат жана аялдар менен бирге эле бүтүндөй улуттун билим деңгээлин төмөндөтөт. Аль-Газали үчүн аялдардын абалын алсыратуучу шарттар эркектердин статусун жогорулатат жана аялдардын физикалык жыргалчылыгын чектейт. Аялдардын адеп-ахлактык абалы намыс аркылуу сыңдалат, башкача айтканда, эркектин укук бузуусу көңүл ачуу болуп саналат, бирок аялдардын кетирген катасы өтө уят деп эсептелет жана аны олуттуу жаза күтөт.

Аль-Газалинин стратегиясы аялдардын абалына тиешелүү жаңы юридикалык чечмелөөлөргө багытталат. Ал эч бир ислам жазууларында аялдарды жүздөрүн жаап жүрүүгө милдеттенмелер жазылбагандыгын тастыктайт. Аялдардын абалын жакшыртуу үчүн аль-Газали жаңы түшүнүктөрдү бере турган жана аялдардын мүмкүнчүлүгүн көрсөтө турган ар кандай маалыматтарды карап чыккан.

Корутунду

Аль-Газали исламдагы өзгөрүүлөрдүн алкагында дааваттын заманбап үлгүсүн түзүүгө аракет кылган. Анын үлгүсүнө ылайык, даават жөн гана диний окууларга жана адеп-ахлакка үгүттөө эмес, жагымдуу өзгөрүүлөргө да себепкер боло алат. Мындан сырткары, даават кандайдыр бир диний топтун милдети катары эмес, диний жашоону жана мусулман коомун өнүктүрүүгө умтулган социалдык жана топтук жоопкерчилик болуп эсептелет. Даават кызматын аткаруу насаатчылар, муфтийлер, диний аалымдарга гана тиешелүү болбостон, таблиги жамаат, суфийлер, салафиттер сыяктуу социалдык жана дүйнөлүк өзгөрүүгө умтулган баардык жарандарга тиешелүү.

Ал үчүн даават диний осуяттарга болгон жоопкерчиликти билдирип гана тим болбостон, интеллектуалдык өзгөрүүлөр жана адеп-ахлактык кайра куруу процесси болуп эсептелет. Мындай процесс көп түрдүүлүктү өзүнө камтыган, коом менен диндин ортосуна байланыш түзүп бере ала турган ачык жана бүтүн болуусу шарт. Дааваттын мындай көп кырдуу мүнөздөмөсүн эске алуу менен аль-Газали маданий жана географиялык чектерге баш ийбеген, диний үрп-адаттарды жаңыча жана акылга негиздеп түшүнө билген, заманбап ислам багыттарына жана топтооруна салым кошо турган жаңы түшүнүктү издейт.

Аль-Газалинин даават үлгүсү дайыма өзүнө дааватка жагымдуу жагдай түзүп бере турган исламдагы өзгөрүү маселесин камтыйт. Дааваттын исламды ар кандай элдерге жана улуттарга таанытуучу универсалдуу мүнөзүн көңүлгө түйүү менен, аль-Газалинин үлгүсү ич ара түшүнүүлөр жана бирге кызматташууларга багытталган, өзгөчө Батыш менен байланыш көпүрө түзүүгө, мусулман коому үчүн бүткүл дүйнөлүк байланышты бекемдөөгө умтулат.

Аль-Газалинин даават үлгүсү ортоңку деңгээлде турат. Чындыгында, анын кошкон салымын эске албаганда даават жана ислам реформасынын азыркы абалын элестетүү кыйын. Ал билиминин маанилүүлүгү, эркин коомго кошкон салымы, жакырлар үчүн татыктуу жашоо деңгээлин колдогону, жеке чыгармачыл сапаттары менен, коомдук сынчыл акыл-эсти өнүктүрүүчү, кылымдын агартуучусу жана негизги мусулман ойчулдарынын бири катары өз жашоосунда да, келечек муун үчүн да кадыр-барктуу болуп кала берди.

АВТОР

БЕНАУДА БЕНСАИД – ислам изилдөөлөрүнүн бакалавр даражасынын ээси, (Элемир Абдылкадыр атындагы университет, Константин, Алжир), ислам изилдөөлөрүнүн магистр даражасынын ээси, ислам изилдөө тармагында философия илимдеринин доктору, (Эл аралык ислам университети, Малайзия).

Шилтемелер

- 1 Ишак Фархан, “*Kalimah Jam’iyyat al-Dirasat wa al-Buhuth al-Islamiyyah*,” *Al-Ata’ al-Fikri li al-Shaykh al-Ghazali*, 20-б.
- 2 Мухаммад Имара, *Al-Shaykh Muhammad al-Ghazali wa al-Mawqi’ al-Fikri wa al-Ma’arik al-Fikriyyah* (Каир: Дар аль-Салам ли аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи, 2009) 29-б.
- 3 Мухаммад ал-Газали, *Jur’at Jadidah min al-Haqq al-Murr* (Ачуу чындыктын жаңы өлчөмдөрү) (Гиза, Египет: Нахдат Мишр ли ва аль-Нашр ва аль-Тавзи, 2004), 6-том, 44-б.
- 4 Мухаммад аль-Газали, “*Qissat Hayat al-Shaykh*,” (аль-Газалинин эскерүүлөрүнөн үзүндүлөр: жашоо окуясы) *Islamiyyat al-Ma’rifah*, 7 (1997), 155-б.
- 5 Мухаммад аль-Газали, *Ta’ammulat fī al-Dīn wa al-Hayat* (Дин жана жашоо жөнүндө ой жүгүртүүлөр) (Гиза: Нахдат Мишр ли ва аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи, 44-46-б.
- 6 Ахмад Ассал, “*Al-Jawānib al-Nafsiyyah wa al-Khuluqīyyah*,” *Al-‘Ata’ al-Fikri li al-Shaykh al-Ghazali*, 28-б.
- 7 Аль-Газали, *Al-Islam wa Awda’una al-Iqtisadiyyah* (Ислам жана биздин экономикалык абалдарыбыз) (Дамаск: Дар аль-Калам, 2000), 62-б.
- 8 Масуд Фалусси, *Al-Shaykh Muhammad al-Ghazali Ghushn Basiq fi Shajaratal-Khulud* (Аль-Шейх Мухаммад аль-Газали, Түбөлүктүн дарагындагы бийик бутак) (Каир: Мактабат Вахба, 2003), 24-б.
- 9 Фаллусси, *Ghusn Basiq*, 28-б.
- 10 Аль-Газалини карагыла, “*Qissat Hayat*,” 158-б.
- 11 Ошол эле китеп, 159-б.
- 12 Ошол эле китеп, 168-169-б.
- 13 Аль-Газали, *Ta’ammulat*, 113-б.
- 14 Аль-Газали, *Kayfa Nafham al-Islam?* (Исламды түшүнүү) (Дамаск: Дар аль-Калам, 2000), 28-б.
- 15 Ошол эле китеп, 30-б.
- 16 Ошол эле китеп, 32-б.

- 17 Аль-Газали, *Min Maqalat al-Shaykh al-Ghazali* (Шейх аль-Газалинин эсселери) (Гиза: Нахдат Мишр ли ва аль-Тиба ва аль-Нашр ва ал-Тавзи, 2002), 2-том, 110-б.
- 18 Аль-Газали, *Sayhat Tahdhir min Du'at al-Tansir*, 1-чыгарылыш, (Дамаск: Дар аль-Калам, 2000), 33-б.
- 19 Аль-Газали, *Al-Islam wa al-Istibdad al-Siyasi* (Дамаск: Дар аль-Калам, 2003), 207-б.
- 20 Аль-Газали, *Qadha'if al-Haqq* (Дамаск: Дар аль-Калам, 2002), 81-б; *Dustur al-Wihdah al-Thaqafiyyah*, 9-б.
- 21 Мухаммад Имра, *Al-Shaykh Muhammad al-Ghazali, al-Mawqi' al-Fikriwa al-Ma'arik al-Fikriyyah* (Мухаммад ал-Газалинин интеллектуалдык позициясы жана интеллектуалдык талаштар) (Египет: Al-Hay'ah al-Misriyyah al-'Ammah li al-Kitab, 1992), 31-б.
- 22 Аль-Карадавини карагыла, *Al-Shaykh al-Ghazali kama 'Araftuh, Rihlat Nisf Qarn* (Мен билген аль-Шейх аль-Газали, жарым кылымдык саякат (Al-Mansurah, Египет: Дар аль-Вафа ли аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи 1995), 31-б.
- 23 Аль-Газали, "Qissat Hayat," 197-б.
- 24 Аль-Ассал, "Al-Jawanib al-Fikriyyah," *Al-'Ata' al-Fikri li al-Shaykh al-Ghazali*, 54-б.
- 25 Саид Хавваны карагыла, *Fi afaq al-Ta'alim* (Бейрут, Ливан: Ыйык Куран басмаканасы, 1980), 168-173-б.
- 26 Аль-Газали, *Dustur al-Wihdah*, 236-237-б.
- 27 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah Tastaqbil Qarnaha al-Khamis 'Ashar* (Дамаск: Дар аль-Калам, 2001), 68-92-б.
- 28 Аль-Газали, *Al-Haqq al-Murr*, 3-том, 3-б.
- 29 Халим Увайс, *Al-Shaykh Muhammad al-Ghazali, Tarikhuhu wa Juhuduhuwa Ara'uhu*, 10-11-б.
- 30 Аль-Газали, *Ta'ammulat*, 209-б.
- 31 Аль-Газали, *Min Ma'alim al-Haqq fi Kifahina al-Islami al-Hadith* (Биздин азыркы Ислам күрөшүбүздүн белгилери) (Гиза, Египет: Нахдат Мишр ли ва аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи 2003), 95-96-б.
- 32 Аль-Газали, *Min Huna Na'lam* (Ушундан баштап биз билебиз) (Гиза, Египет: Нахдат Мишр ли ва аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи 2005), 95-б.

- 33 Аль-Газали, *Ma'a Allah: Dirasat fi al-Da'wah wa al-Du'at* (Кудайдын чөйрөсүндө: *Da'wah* and *Du'at* изилдөө) (Дамаск: Дар аль-Калам, 2003), 92-б.
- 34 Аль-Газали *Min Maqalat*, 3-том, 81-б.
- 35 Ошол эле китеп.
- 36 Аль-Газали, *Ma'a Allah*, 18-19-б.
- 37 Аль-Газали, *Qadha'if al-Haqq*, 81-б.
- 38 Аль-Газали, *Raka'iz al-'Iman*, 23-б.
- 39 Аль-Газали, *Sirr Ta'akhhur al-'Arab wa al-Muslimin* (Арабдардын жана мусулмандардын артта калгандыгынын себептери) (Дамаск: Дар аль-Калам, 2000), 35-б.
- 40 Аль-Газали, *Haqiqat al-Qawmiyyah al-'Arabiyyah* (Араб улутчулдугунун чындыгы) (Гиза, Нахдат Мишр ли ва аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи 2005), 49-б.
- 41 Аль-Газали, *Min Ma'alim al-Haqq*, 148-б.
- 42 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah Tastaqbil*, 7-б.
- 43 Аль-Газали, *Ma'a Allah*, 52-б.
- 44 Ошол эле китеп, 157-б.
- 45 Аль-Газали, *'Ilal wa Adwiyah* (Оорулар жана дарылоолор) (Дамаск: Дар аль-Калам, 2003), 250-б.
- 46 Ошол эле китеп.
- 47 Аль-Газали, *Ma'a Allah*, 171-б.
- 48 Ошол эле китеп.
- 49 Аль-Газали, *Huquq al-Insan bayna Ta'alim al-Islam wa I'lan Hay'at al-Umam* (Ислам окутуулары менен БУУнун декларациясындагы адам укуктары) (Гиза, Нахдат Мишр ли ва аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи, 2004), 218-б.
- 50 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 3-том, 90-б.
- 51 Ошол эле китеп, 1-том, 63-б.
- 52 Аль-Газали, *Jaddid Hayataka* (Дамаск, Сирия: Дар аль-Калам, 2004), 59-б.
- 53 Аль-Газали, *'Ilal wa Adwiyah* (Дамаск, Сирия: Дар аль-Калам, 2003), 121-б.
- 54 Аль-Газали, *Jur'at Jadidah*, 5-том, 51-б.
- 55 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 1-том, 50-б.
- 56 Аль-Газали, *Kayfa Nafham al-Islam?* 142-б.
- 57 Аль-Газали, *Jur'at Jadidah*, 5-том, 51-б.

- 58 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 1-том, 63-б.
- 59 Аль-Газали, *'Ilal wa Adwiyah*, 59-б.
- 60 Аль-Газали, *Jaddid Hayataka*, 8-б.
- 61 Аль-Газали, *Mi'at Su'al* (Жүз суроолор) (Каир, Дар аль-Мукаттам лиа аль-Нашр ва аль-Тавзи, 2004), 139-б.
- 62 Аль-Газали, *Zalam min al-Gharb* (Дамаск: Дар аль-Калам, 1999), 39-б.
- 63 Аль-Газали, *Raka'iz al-Iman bayna al-'Aql wa al-Qalb* (Акыл менен жүрөктүн ортосундагы диндин негиздери), 82-б.
- 64 Аль-Газали, *'Ilal wa Adwiyah*, 120-б.
- 65 Аль-Газали, *Al-Ghazw al-Thaqafi*, 18-б.
- 66 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah*, 168-б.
- 67 Аль-Газали, *Sirr Ta'akhhur*, 148-б.
- 68 Аль-Газали, *'Ilal wa Adwiyah*, 237-б.
- 69 Аль-Газали, *Sirr Ta'akhhur*, 94-95-б.
- 70 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah*, 145-174-б.
- 71 Аль-Газали, *Humum Da'iyah (Da'iyah маселелери)* (Дамаск: Дар аль-Калам, 2000), 3-б.
- 72 Аль-Газали, *Al-Mahawir al-Khamsah li al-Qur'an al-Karim* (Бийик Курандын беш суроосу) (Дамаск: Дар аль-Калам, 2000), 57-б.
- 73 Аль-Газали, *Kayfa Nafham al-Islam?*, 15-б.
- 74 Аль-Газали, *Al-Islam wa Awda'una al-Iqtisadiyyah* (Ислам жана биздин экономикалык абалдарыбыз) (Дамаск: Дар аль-Калам, 2000), 91-92-б.
- 75 Аль-Газали, *'Aqidat al-Muslim* (Мусулман дин ишеними) (Дар аль-Калам, 1999), 13-б.
- 76 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 1-том, 63-б.
- 77 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 2-том, 147-б.
- 78 Аль-Газали, *Al-Islam wa Awda'una*, 61-б.
- 79 Аль-Газали, *Humum Da'iyah*, 129-б.
- 80 Аль-Газали, *Sirr Ta'akhhur*, 89-б.
- 81 Аль-Газали, *'Ilal wa Adwiyah*, 120-б.
- 82 Аль-Газали, *Sirr Ta'akhhur*, 33-б.
- 83 Ошол эле китеп, 32-б.
- 84 Аль-Газали, *Al-Islam wa al-Istibdad al-Siyasi*, 92-б.
- 85 Аль-Газали, *Qadha'if al-Haqq*, 235-б.

- 86 Аль-Газали, *Al-Islam wa al-Istibdad al-Siyasi*, 87-б.
- 87 Аль-Газали, *Mustaqbal al-Da'wah* (Дааваттын келечеги) (Каир: Дар аль-Шурук, 1997), 15-б.
- 88 Аль-Газали, *Al-Sunnah al-Nabawiyyah bayna Ahl al-Fiqh wa-Ahl al-Hadith* (Укукчулар менен мухадистердин ортосундагы Пайгамбардын сүннөтү) (Каир: Дар аль-Шурук, 2001), 74-75-б.
- 89 Аль-Газали, *Mi'at Su'al*, 296-б.
- 90 Аль-Газали, *Zalam min al-Gharb*, 89-б.
- 91 Аль-Газали, *Mi'at Su'al*, 296-б.
- 92 Аль-Газали, *Hadha Dinuna* (Бул биздин дин) (Дамаск: Дар аль-Калам 1999), 55-б.
- 93 Аль-Газали, *Huquq al-Insan*, 14-б.
- 94 Аль-Газали, *Al-Sunnah al-Nabawiyyah*, 129-130-б.
- 95 Аль-Газали, *Hasad al-Ghurur* (Текебердүүлүктүн натыйжасы) (Дамаск: Дар ал-Калам, 2003), 107-б.
- 96 Аль-Газали, *Ma'a Allah*, 186-б.
- 97 Аль-Газали, *Min Huna Na'lam*, 95-б.
- 98 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah*, 144-б.
- 99 Аль-Газали, *Sirr Ta'akhhur*, 40-б.
- 100 Аль-Газали, *Jihad al-Da'wah bayna 'Ajz al-Dakhil wa Kayd al-Kharij* (Ички кемчиликтер менен тышкы кыйынчылыктын ортосундагы дааваттын күрөшү) (Бейрут: Аль-Дар аль-Шамия, 1999), 64-б.
- 101 Аль-Газали, *Mushkilat fī Tarīq al-Hayat al-Islamiyyah* (Ислам жашоосуна болгон жолдогу көйгөйлөр) (Каир, Нахдат Мишрли ва аль-Тиба ва аль-Нашр ва аль-Тавзи 2003), 137-б.
- 102 Аль-Газали, *Hasad al-Ghurur*, 21-б.
- 103 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 3-том, 165-б.
- 104 Аль-Газали, *Ma'a Allah*, 193-б.
- 105 Ошол эле китеп, 216-217-б.
- 106 Ошол эле китеп, 215-б.
- 107 Аль-Газали, *Mushkilat*, p.117.
- 108 Аль-Газали, *Sirr Ta'akhhur*, 95-б.
- 109 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 3-том, 28-б.
- 110 Ошол эле китеп, 100-б.
- 111 Аль-Газали, *Mustaqbal al-Islam*, 163-164-б.
- 112 Аль-Газали, *Kayfa Nafham al-Islam?* 79-80-б.

- 113 Аль-Газали, *Raka'iz al-Iman*, 159-б.
- 114 Аль-Газали, *Humum Da'iyah*, 3-б.
- 115 Аль-Газали, *Kayfa Nafham al-Islam?*, 25-б.
- 116 Аль-Газали, *Min Maqalat*, 2, 1-б.
- 117 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah*, 90-б.
- 118 Аль-Газали, *Humum Da'iyah*, 129-б.
- 119 Аль-Газали, *Qadha'if al-Haqq*, 168-б.
- 120 Аль-Газали, *Turathuna al-Fikri fi Mizan al-Shar' wa al-'Aql*
109 (Биздин интеллектуалдык мурасыбыз акыл-эс менен ачылуунун
110 көз карашында) (Каир: Дар аль-Шурук, 2003), 175-б.
- 121 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah Tastaqbil*, 147-б.
- 122 Аль-Газали, *Al-Da'wah al-Islamiyyah Tastaqbil*, 179-б.
- 123 Аль-Газали, *Al-Sunnah al-Nabawiyyah*, 54-б.
- 124 Аль-Газали, *Al-Islam wa al Taqat al-Mu'atallah*, 96-б.
- 125 Аль-Газали, *Dustur al-Wihdah al-Thaqafiyyah*, 169-б.

